

СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглядаються лексико-семантичні відношення синонімії та антонімії в українській лінгвістичній термінології. Подано класифікацію синонімічних та антонімічних опозицій у терміносистемі лінгвістики

Ключові слова: термінологія, терміносистема, синонімія, дублетність, антонімія, лексико-семантичні відношення.

The article considers the lexical-semantic relations of synonymy and antonymy in Ukrainian linguistic terminology. The classification of synonymous and antonymous oppositions in the terminological system of linguistics is given.

Key words: terminology, terminological system, synonymy, duplicity, antonymy, lexical-semantic relations.

В статье рассматриваются лексико-семантические отношения синонимии и антонимии в украинской лингвистической терминологии. Представлена классификация синонимических и антонимических оппозиций в терминотерминосистеме лингвистики.

Ключевые слова: терминология, терминотерминосистема, синонимия, дублетность, антонимия, лексико-семантические отношения.

Система термінів кожної науки становить певну множинність взаємопов'язаних елементів, які створюють стійку єдність і цілісність, наділену інтегральними властивостями й закономірностями. Основною змістовною, а водночас і концептуальною проблемою при дослідженні термінологічних систем є виявлення детермінант, що забезпечують об'єднання термінів у певну систему на засадах специфічних зв'язків і відношень між елементами цієї системи.

Актуальність дослідження лексико-семантичних відношень у лінгвістичній термінології пояснюється дедалі більшим посиленням взаємодії між загальноживаною лексикою і термінологією, а також тим фактом, що "термінологія як частина лексико-семантичної системи мови не має чіткої гносеологічної і лінгвістичної межі з нетермінами" [8, с. 58]. З огляду на це в термінології спостерігаємо ті самі лексико-семантичні процеси, що властиві для лексики загалом: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, паронімія.

Питаннями значення слова, його будови, типів та способів зміни значень лексичних одиниць займалися В. Виноградов, І. Арнольд, Н. Нікуліна, С. Семчинський, та ін. Закономірності семантичних зв'язків між словами і системний характер лексики досліджували О. Потебня, Г. Мейер, Й. Трір та ін. Тематичні і лексико-семантичні групи лексем були в центрі уваги таких мовознавців: С. Бахтін, І. Домбровська, Г. Мельніков, Ф. Філін, Л. Щерба та ін. Лінгвістичну термінологію в синхронічному, діахронічному й зіставному аспектах досліджували Є. Регушевський, В. Захарчин, З. Куньч, В. Деркач, В. Чикут, Л. Рогач, О. Медведь, І. Ярошевич, Д. Якимович-Чапран, О. Кацімон, С. Дерба, Н. Ляшук тощо. На жаль, вивчення семантичних процесів у лінгвістичній термінології залишилися поза увагою науковців.

Мета статті полягає у виявленні лексико-семантичних відношень синонімії та антонімії в складі лінгвістичної термінології.

Матеріалом дослідження стали понад 1200 лінгвістичних термінів, зафіксованих у «Словнику лінгвістичних термінів» авторів Д.І. Ганича, І.С. Олійника. Цей словник було обрано для аналізу як джерело, яке охоплює значну частину лінгвістичних термінів без урахування галузевої мовної спеціалізації [3].

Основні завдання статті: 1) визначити основні види синонімічно-антонімічних відношень між термінологічними одиницями лінгвістичної термінології; 2) класифікувати синонімічні та антонімічні опозиції в терміносистемі лінгвістики.

Єдність семантичної організації термінолексики в межах семантичного поля ґрунтується на специфічних кореляціях — синонімічних, гіпонімічних, антонімічних, конверсивних тощо [9, с. 125]. Зважаючи на це, природно сформовані термінологічні системи не поривають генетичних і синхронних зв'язків з лексикою загальнолітературної мови, що найбільш відчутно в обсязі в структурі їхніх синонімічних рядів та явищах антонімії, які відображають протилежності пізнаваних явищ природного соціально-економічного, духовного, культурного, політичного життя суспільства.

Зупинимось докладніше на питаннях термінологічної синонімії та антонімії, бо саме ці відношення між термінами є визначальні в їхній системній організації.

Наймотивованішим і найобґрунтованішим із позицій мовного розвитку є, на наш погляд, розуміння синонімічного гнізда як історичного утворення для позначення одного поняття або ряду тотожних понять. Визнання одного поняття, що лежить в основі синонімічного гнізда, теоретично з'ясовує питання про межі останнього в рамках термінологічної системи, враховуючи й часткову синонімію, характерну для термінологічних систем української мови [9, с. 28-32].

У загальнолітературній мові синоніми вважаються однією з найважливіших системоформувальних категорій. У термінологічних системах їх роль значно менша, тому що в них реалізується переважно тільки різновид синонімії повного й часткового характеру [2, с. 84-86].

Приймаючи за вихідне визначення синонімів Д. Шмельова, що «синоніми – це слова, неминучими семантичними ознаками яких є тільки такі ознаки, які можуть стійко нейтралізуватися у визначених позиціях» [11, с. 80], ми свідомі того, що поняття синоніма у термінології відрізняється від поняття синоніма в літературній мові. У класичному мовознавстві синоніми визначаються як слова однієї частини мови, які мають спільне або подібне значення. При цьому зазначається, що синоніми: 1) виражають одне поняття; 2) відрізняються відтінками значення або стилістичним забарвленням, або тим чи іншим; 3) здатні до взаємної заміності в контексті.

Синоніми у термінології — це терміни, що належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності не в емоційному забарвленні, а у понятійному наповненні, а також відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування. При цьому, якщо в загальнолітературній мові наявність слів, які повністю збігаються за значенням та використанням викликає сумніви, то на рівні терміносистем розповсюджена переважно абсолютна синонімія, що дає підстави називати це явище термінологічною дублетністю.

Термінологічні дублети – це слова або словосполучення, об'єднані особливою термінологічною співвіднесеністю з одними і тим самим науковим поняттям і об'єктом дійсності [8, с. 67].

Такий підхід до синонімії дає змогу виявити синонімічні ряди з урахуванням різної близькості значення їх компонентів, концептуальної сутності, стилістичних відтінків на рівні функціонування. І якщо у мові спеціалістів синонімія фактично не ускладнює спілкування у зв'язку з тим, то кожен з термінів безпосередньо зіставлений з позначуваним поняттям і посідає чільне місце у концептуальній системі знаків, то відображення її в словниках перекладного характеру без урахування повної мовної адекватності ускладнює проблему перекладу наукової літератури [9, с. 81].

З погляду стандартизації наявність синонімів у термінолексичі трактують як ваду, негативну ознаку. Вони перевантажують пам'ять і вимагають додаткових зусиль для засвоєння. Цю думку підтримують А. Коваль, Є. Толикіна, А. Д'яков. Вони рекомендують якнайшвидше вилучити усі синоніми з терміносистем та уніфікувати їх [10, с. 66]. Інші (О. Ахманова, В. Даниленко) вважають, що термінні синоніми дуже корисні, бо кожен по-різному розкриває зміст поняття [10, с. 67].

Уніфікація термінологічних систем вимагає відбору того терміна, який найбільше відповідає позначуваному поняттю. Однак в умовах єдиного інформаційного простору, під впливом рівнодіючих тенденцій — максимальної відповідності структурі національної мови й тенденції до інтернаціоналізації — це складний процес. Деякі синонімічні терміни (передусім дублетні пари) настільки увійшли в конкретні термінологічні системи, що говорити про впорядкованість останніх шляхом усунення одного з синонімічних термінів — означає ігнорувати закономірності розвитку мови. Не можна не враховувати і різних джерел формування термінів. Більшість з абсолютних синонімів у термінологічній лексиці — це пари слів, одне з яких інтернаціональне (запозичене), а інше автохтонне. Наведемо приклади дублетних пар, утворених одночасним застосуванням національних відповідників і запозичених номінацій. Так, термін *мовознавство* має дублет *лінгвістика, азбука – алфавіт і абетка, асиміляція – уподібнення, дисиміляція – розподібнення, атрибут – означення, флексія - закінчення* тощо. Інколи дублетні пари утворюють запозичені лексеми, наприклад: *жаргон – арго*.

Власномовний компонент дублетної пари вживається для того, щоб роз'яснити значення терміна-запозичення. Проте іншомовний компонент порівняно з власномовним має більшу словотвірну гнучкість. Наприклад, до *флексії* можна утворити похідні *флексивний, флексивність*, тоді як від терміна *закінчення* подібних похідних утворити не можна.

Іншим широко розповсюдженими в термінології видом синонімічних відношень є синтаксичні синоніми – синтаксичні конструкції, подібні за будовою та значенням. Термінознавці виділяють такі групи синтаксичних синонімів. По-перше, синонімічний збіг „слово - словосполучення”, наприклад: *інтонування – інтонаційне оформлення висловлювання, інфінітив – неозначена форма дієслова, лінгвостилістика – лінгвістична стилістика*. По-друге, синонімічна відповідність „словосполучення - словосполучення”, наприклад: *іменникова форма прикметників – короткий прикметник, морфемне членування слова – виділення морфем у слові тощо*. По-третє, синонімічна відповідність „повна форма терміна – коротка форма терміна”, наприклад: *словотвірний процес – словотвір; лінгвістична статистика – лінгвостатистика*.

У сучасних терміносистемах переважають термінологічні словосполучення. Цей факт пояснюється необхідністю номінації складників поняття, уточнення об'єктів і понять відповідно до пізнання їхньої сутності, відкриття нових сторін явищ, що вивчаються. Термінологічні словосполучення виникають у мовленні і тільки потім проникають до лексичної системи мови.

Проте в спілкуванні багатослівні терміни є незручними через свою громіздкість. Крім того, використання повних форм вступає в протиріччя з принципами мовної економії, згідно з якою в мовленні реалізуються лише окремі форми, які оптимізують мовленнєву комунікацію. Тому в текстах з'являються короткі варіанти терміна, усічені форми, аббревіатури, а також явища еліпсу, коли замість повної форми терміна використовується одна з його частин, семантично співвіднесена з поняттям, вираженим терміном

Використання таких синонімів не ускладнює комунікації, оскільки будь-який учасник комунікативного процесу, який професійно володіє конкретною термінологією вільно орієнтується в синонімічних рядах даної галузі. Проте в автоматизованих термінологічних системах, які використовують термінологічні тезауруси, всі випадки синонімії мають бути зазначені, і в класифікаторах та машинних словниках синонімам повинен відповідати один код.

Таким чином, поява синонімії у термінології зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) неуніфікованість деяких термінологічних систем; 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого й автохтонного термінів; 5) надання переваги коротким формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних у структурних рівнів [6, с.18].

Явищем протилежним синонімії є антонімія. У кожній термінологічній системі антоніми творять елементарні мікрополя, в межах яких реалізуються відношення протилежності як однієї з суттєвих ознак системності термінології. Поняття завжди виникають парами. Кожне з понять містить свою протилежність, що ґрунтується на відмінності всередині одного й того ж явища (властивості, стану, якості тощо). Протилежність, контрастність понять, якими оперує наука, знаходять в українській мові специфічне вираження в антонімії. Терміни-антоніми характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією.

Антонімію в термінології трактуємо як особливу характеристику лексичного значення слова, особливе відображення протилежного в предметах і явищах об'єктивного світу.

Щодо питання наявності антонімів у термінологічних системах думки вчених розходяться. Так, Л. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами [7, с. 89]. В. Даниленко вважає, що явище антонімії у загальнолітературній мові та мові науки мають багато спільного й суттєво не відрізняються одне від одного. Вчений стверджує: «Явище антонімії, яке полягає в існуванні слів протилежного значення, в термінології репрезентоване чи не ширше, як у загальнолітературній мові» [4, с. 99]. Додамо до цих думок погляд на бінарність наукових понять О. Деборіна: «Поняття... народжуються парами,... поняття внутрішнього народжуються одночасно з поняттям зовнішнього» [5, с. 11].

На наш погляд, антонімія є однією з найважливіших системоутворювальних категорій лексики взагалі й властива термінології зокрема, Звичайно, розглядати антонімію термінів без урахування її екстралінгвістичної мотивації неможливо, однак треба враховувати, по-перше, різне вираження понять у конкретних національних мовах; по-друге, живий зв'язок компонентів природно сформованих національних систем із загальною лексикою.

Ш. Баллі антонімічні протиставлення вважав виявом природного нахилу людського розуму: «В нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди так або інакше викликає уявлення про інше» [1, с. 90].

Антонімія у термінології має спільні й часткові форми реалізації, зумовлені якісно багатогранними відношеннями протилежності між науковими поняттями. Дотримуємося поглядів Д. Шмельова на зв'язок антонімії з «поляризацією певного семантичного простору», на появу в одиницях лексики «деяких ознак антонімічності», які не є «справжніми» антонімами, однак є ними за суттю відображення поляризації понять» [11, с. 102].

Антонімічні пари в термінології можна розділити на дві групи — лексичні та словотвірні. У лексичних антонімах протилежність визначається різністю значень семантики термінологічних одиниць. На рівні лінгвістичної термінології лексичні антоніми представлені інтернаціоналізмами, які прийшли на український мовний ґрунт готовими дериватами зі значенням протилежності, наприклад: *гіпербола* — *літота*, *гіпотаксис* — *паратаксис*, *асиміляція* — *дисиміляція*, *префікс-* *постфікс* тощо.

Словотвірні антоніми утворюються шляхом додавання до термінологічної одиниці полярних за значенням афіксів, найчастіше префіксів. Найпродуктивнішим способом передачі протилежного поняття є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не*, або префікса *без-*, наприклад: *однорідний* (член речення) — *неоднорідний* (член речення), *сполучниковий* (зв'язок) — *безсполучниковий* (зв'язок), *афіксальний* (спосіб словотворення) — *безафіксний* (спосіб словотворення) тощо. Протилежність понять у сфері інтернаціональних термінів найчастіше виражається префіксами *де-*, *анти-*, *екстра-*, *інтра-*, наприклад: *композиція* — *декомпозиція*, *екстралінгвістика* — *інтралінгвістика* та ін.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у терміносистемах наявні й антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи *макро-*, *мікро-* містять ознаки протилежності розміру, вираженої другим компонентом: *мікроструктура* — *макроструктура*. Для вираження протилежності одиничності, чисельності, вираженої другим компонентом складного слова, вживаються усічені основи грецького походження: *моно-* (одно, єдино), *полі-* (чисельний, багато): *моносемія* — *полісемія*, *монофонія* — *поліфонія*. Наявні в українській лінгвістичній терміносистемі й відповідні власне українські структури: *багатозначність* — *однозначність*. У наведених прикладах антонімічність одного з компонентів складного терміна спричинює антонімію всього складного терміна.

Наявні в лінгвістичній термінологічній системі й антонімічні пари серед словосполучень, наприклад: *пряма мов* — *непряма мова*.

Наведені приклади свідчать про регламентований, модельований характер вираження антонімічних відношень у системі української лінгвістичної

термінології.

Отже, в результаті проведеного лексико-семантичного аналізу сучасної лінгвістичної термінології, було встановлено, що наявність таких загальномовних явищ, як синонімія та антонімія є достатньо поширеною тенденцією в лінгвістичній терміносистемі. Синонімічні та антонімічні відношення в лінгвістичному термінотворенні можемо без сумніву класифікувати як своєрідну парадигматичну єдність у складі лексико-семантичної системи мови мовознавства.

Перспективою подальшого дослідження вважаємо аналіз гіперо-гіпонімічних відношень досліджуваної термінології як найуніверсальніших відношень, за допомогою яких може бути структурований як словниковий склад національної мови в цілому, так і його спеціальна, тобто термінологічна, лексика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. К.А.Долинина. Москва, 1961. 221 с.
2. Василяйко І.Ю. Структурно-семантичні особливості термінів-словосполучень у сучасній українській термінології кіномистецтва. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2013. № 765. – С. 82–86. - URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/51299/20-Vasyl%D1%96a%D1%96ko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 05.10.2020)
3. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
4. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 246 с.
5. Деборин А. М. Заметки о происхождении и эволюции научных понятий и терминов. *Вопросы языкознания*. 1957. № 4. С. 9–12.
6. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 20 с. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2002/02mtvntt.zip> (дата звернення: 04.10.2020)
7. Новиков Л. А. Семантика русского языка : учеб. пособие. М. : Высш. школа, 1982.. 272 с
8. Панько Т.І. Українське термінознавство: Підручник для гуманітарних спеціальностей вузів. – Львів: Світ, 1994. 216 с.
9. Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови: монографія – Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 160 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/21233/1/monograph.pdf> (дата звернення: 06.10.2020)
10. Турчин В. В. Прагматика наукового терміна. Івано-Франківськ, 2004. 226 с.
11. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973. 280 с.

UDC 373.5.016:81'243

Botezat O.

“Dimitrie Cantemir” Christian University, Bucharest, Romania IMAGES AND VISUALS IN TEACHING VOCABULARY

The aim of my paper is twofold. Firstly, to examine the use of different visual tools in teaching vocabulary and secondly, to disseminate the Erasmus+ funded Project VIR_TEACH: A VIRtual Solution for a comprehensive and coordinated training for foreign language TEACHers in Europe (Erasmus+ 2018-1-ES01-KA203-050045) that serves as a reliable model for the future training of language educators, using advanced